

Frieder Schulz

Zsoltáréneklés a lutheránus gyülekezetben

A bibliai Zsoltárok könyvének jelentősége már jó ideje újra megnőtt, mert ez a közös, gyülekezeti imádság „nyelviskolója” lehet, egyzersmind „nyelvi segítséget” is nyújt azon fiatalabb nemzedékek próbálkozásaihoz, akik e mai időben imádkozni akarnak. Ezen túlmenően a zsoltárok az irodalomban és a zenében mind formailag, mind tartalmilag a művészileg tömörített közlés közegévé váltak — ma inkább, mint korábban. [...]

A reformáció korának egyházi rendtartásaiban szinte kivétel nélkül így határozták meg a gyülekezet részvételét az istentiszteletben: „A gyülekezet egy német zsoltárt énekel.”¹ Ezen nem olyan éneket értettek, amelynek szövege németre fordított bibliai zsoltár, hanem amely egy zsoltár tartalmát a bibliai szöveghez többé-kevésbé ragaszkodva, rímes strófákban adja vissza.

Rímes-strófikus zsoltárokból (Lied-Psalmen) álló teljes zsoltároskönyv ismeretes módon máig szilárd alkotórésze a gyülekezeti éneklésnek a református egyházakban.² A lutheránusoknál csak a zsoltárok egy részéből keletkeztek zsoltárénekek (Psalmlieder). A református zsoltároktól eltérően legnagyobb részben egy trinitárius záróstrófával végződtek,³ amely a zsoltárt a keresztény hit üdvtörténeti kereteibe integrálta és eképpen bizonyos mértékig „továbbénekelte”.

A továbbiakban ezekről az ének-zsoltárokról és zsoltárénekekről nem lesz szó, csupán a bibliai zsoltárokról, mégpedig az elsősorban Luther fordítása által meghatározott nyelvi formában. [...] Nem a zsoltár olvasásáról, felolvasásáról, együttes mondásáról, magyarázatáról és prédikálásáról kell értekezniünk, hanem [...] a bibliai zsoltárok éneklésével végzett közös istendícséretéről,⁴ közelebbről tehát a gyülekezeti zsoltáréneklésről — a lutheránus hagyomány szerint — lelki-zenei-liturgiai szempontból. [...]

Frieder Schulz német evangélikus himnológus itt közölt tanulmánya „Psalmengesang in der Gemeinde nach Lutherischen Tradition” címmel a Nemzetközi Himnológiai Munkaközösség (IAH) 1991-ben, Leuvenben tartott ülészakán hangzott el. Megjelent: I.A.H. Bulletin, Publikation der Internationalen Arbeitsgemeinschaft für Hymnologie (IAH) Nr. 20. Groningen 1992. 225-254. A hosszút tanulmányt a szerző jóváhagyásával kissé rövidítettük, a kihagyott részeket [...] jelöli.

1 Vö. Luther: *Deutsche Messe* (1526), Bugenhagen rendtartásai (1528-1543) és a strassburgi istentiszteleti rendtartások (1526-1561).

2 A Genfi zsoltároskönyv óta (1562); német nyelvterületen Lobwasser (1573) és Jorissen (1798) fordításaival.

3 Vö. pl. EKG (=Evangelisches Kirchengesangbuch Baden, 1951) 179 (Zsolt 31), 187 (Zsolt 100), 188 (Zsolt 103).

4 Tágabb értelemben a zsoltárokhoz tartoznak szokásos módon a zeneileg valamivel gazdagabban kidolgozott *canticumok*, azaz az Ó- és Újtestamentumból vett zsoltárszerű énekek. A következő fejtegetés azonban az ótestamentumi Zsoltárok könyve 150 zsoltárára szorítkozik.

I. A zsoltárok alkalmazása a kereszténységben

Mielőtt az énekelt bibliai zsoltároknak az istentiszteletekbe való liturgikus beillesztéséről beszélünk, föl kell tenni a kérdést: a keresztény gyülekezet minden további nélkül magáévá teheti-e a zsoltárokat? Együtt imádkozhatik-e a zsoltárossal, amikor az Isten előtt ártatlanságát bizonygatja és ellenségei megsemmisítéséért könyörög? Bele tudja-e élni magát egy olyan zsoltárba, amely az izráeli király trónraléptére íródott? Mit jelentenek számára Izráel történetének idegenül hangzó nevei és helyei, a Sion hegyére való zárandoklat és Isten harci erejének dicsőítése?⁵

E kérdésekre egy első válasz az lehet, hogy mindmáig többnyire csak egy zsoltárválogatás, sőt sokszor csak egy-egy zsoltárvers ment át a keresztény kegyesség gyakorlatába. S olyan zsoltárokról van szó, amelyek az embernek e földön való ős-szituációját fejezik ki (a mélyből való kiáltás és az Isten vezetése iránti, reményteljes bizalom, a teremtés csodáinak áhitatos szemlélése, hála a veszélyből való kimenekedésért, könyörgés Isten oltalmáért, sóvárgás a minden gonosztól való megszabadulásra).

Már a legrégebbi keresztény zsoltározás is elsősorban az egyes napok reggelére és estéjére kijelölt, válogatott zsoltárokból állt. Csak a szerzetesek osztották el, folyamatos ima-istentiszteletük imaórái szerint, sorban az összes zsoltárt, és így ők a teljes Zsoltároskönyvet végigimádkozták.

Ahol a zsoltárok az Isten és az ember közötti kapcsolat megszakadásáról és helyreállításáról beszélnek s az Újtestamentum kijelentéseivel egyeznek, a keresztények minden további nélkül megtehették, hogy nagyobb számú zsoltárt átvettek és magukévá tettek mint a keresztény hit kifejezését.

A bibliai Zsoltárok könyvéhez írt, 1528-ban publikált előszavában Luther a következőképpen írta le, hogy a keresztények miért vehetik át közvetlenül imádságukba a zsoltárokat: „...A Zsoltároskönyv minden szentek könyvecskéje, és bárki, bármilyen körülmények között is van, talál benne olyan zsoltárokat és igéket, melyek az ő helyzetére illenek és annak megfelelnek, mint ha csak őmiatta íródtak volna, olyannyira, hogy ő maga se tudott volna jobbat mondani vagy találni.” (WA Bibel 10,I,102)

Mivel a zsoltárok nem hallgatják el a panaszt, a dacot, az Isten ellen való lázadozást sem, hiszen az elnyomottaknak és kisemmizetteknek a gazdagok és hatalmasok elleni kiáltásának is helyet adnak, a modern zsoltárátköltések éppen ehhez kapcsolódtak s a hatalmi struktúrákkal, a jelen nyomorúságával szembeni ellenállást tiltakozó zsoltárokba foglalták, melyeket a bibliai zsoltá-

5 Vö. ehhez: Franz Hesse: „Können wir im christlichen Gottesdienst alttestamentliche Psalmen beten?“, *Deutsches Pfarrerblatt* LII (1952) 666skk. és 687skk.; Bernhard Klaus: „Das liturgische Psalmengebet im Spannungsbereich der kritischen Exegese und kirchlichen Interpretation“, *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* IV (1958/59) 90-94; John A. Lamb: „The Liturgical Use of the Psalter: its ecumenical significance“, *Studia liturgica* III (1964) 65-77.

rok konkretizálásának fogtak föl. Persze jellemző és érthető is, hogy ezek a gyakran éles hangú szövegek nem alkalmasak éneklésre és nem is akarnak azok lenni.

A mindennapi emberi élet összefüggésében való közvetlen zoltár-recepció mellett az Újtestamentum sok helyen a zoltároknak egy további, különösen a gyülekezet vasárnapi zoltáréneklésére született, üdvtörténeti távlatú értelmezését is kínálja.

Így például a 2. zoltár kijelentését: „Én Fiam vagy te, én ma nemzetelek téged”, vagy a királyi méltóság átadását a 110[109]. zoltárban: „Ülj az én jobbomon”, Jézus messiási küldetésére vonatkoztatják, s az Újtestamentum különösen sokszor idézi őket,⁶ éppen a legfontosabb állomásoknál (keresztység, megdicsőülés, szenvedés, feltámadás és mennybemenetel). Ezért állhat az énekeskönyv egyik áldozócsütörtöki énekében: „Most beteljesedett, ami írva van a zoltároknak Jézus Krisztusról.”⁷

Hans-Joachim Kraus ótestamentumkutató *Die Theologie des Psalmen* című könyvében külön fejezetet szentel e témának („A zoltárok az Újtestamentumban”), s megmutatja, hogy az Ótestamentum légtöbbit idézett könyvét mindig a Krisztusban bekövetkezett beteljesedés prófétikus távlatában használják.⁸

Ehhez kapcsolódott a régi Egyház s már korán kifejlesztette a zoltárok „Interpretatio Christiana”-ját.⁹ Eszerint a zoltárokat két különböző szempontból vonatkoztatták Krisztusra. Egyrészt Krisztus imáinak értelmezték őket, Jézusnak a kereszten elhangzott szavának mintájára (22[21]. zoltár): „Én Istenem, miért hagytál el engemet?” Ezzel az bizonyítottatik, hogy Krisztusnak, mint a Zsidókhöz írt levélben áll: „Mindenestől fogva hasonlatosnak kellett lennie az atyafiakhoz.” (Zsid 2,17)

Hans-Joachim Kraus ezt így mondja: Jézus „nem csak minden fájdalommal azonosul, amely a zoltároknak Isten előtt »kiöntetett«, ő egyedül Isten szolgája, akinek életében és halálában minden kiáltó és könyörgő ő-szájval beteljesedett.”¹⁰ Bonhoeffer 1940-ben megjelent könyvecskéjében (*Das Gebetbuch der Bibel*) így fogalmaz: „Ki imádkozza a zoltárt? Dávid imádkozik, Krisztus imádkozik, mi imádkozunk.”¹¹

6 Zsolt 2: Mt 3,17; 17,5; ApCsel 4,25sk.; 13,13; 2Pt 1,17; Zsid 1,5; 5,5; 7,28; Jel 2,26sk.; 6,15; 1,15; Zsolt 110[109]: Mt 22,41-46; 26,64; Mk 16,19; ApCsel 2,34sk.; 1Kor 15,24sk.; Zsid 5,6.10; 6.20; 7,3.11.

7 EKG 92,3 [nyersfordítás].

8 Neukirchen 1979. 223-256. — Katolikus oldalon vö.: Jacques Trublet: „Le Psautier et le Nouveau Testament”, *Dictionnaire de Spiritualité* XII,2 (1986) 2552-2562 („Pseaumes” szócikk).

9 Vö. erről különösen: Balthasar Fischer: „Die Psalmenfrömmigkeit der Märtyrerkirche”, *Theologisches Jahrbuch* 1960. 335-351; uő.: „Christliches Psalmenverständnis im 2. Jahrhundert”, *Bibel und Leben* III (1962) 111-119; uő.: „Zum Problem einer christlichen Interpretation der Psalmen”, *Theologische Revue* LXVII (1971) 5-12; uő.: „Zur Relecture chretienne des Psalters im patristischen Zeitalter”, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 1991.

10 I.m. (8. jegyzet) 238skk.

Másrészt a régi Egyház a zsoltárokból Krisztusra vonatkozó kijelentéseket vett át, sőt a zsoltárokat Krisztushoz szóló imádságoknak értette és úgy ismételte. Ennek is volt az Újtestamentumban előképe: pl. Jézusnak a keresztfán elhangzott szava (31[30]. zsoltár: „Atyám, a te kezébe teszem le az én lelkemet”) a haldokló István első vértanú ajkán így hangzik: „Uram Jézus, vedd magadhoz az én lelkemet.”¹² S míg a 23[22]. zsoltár ezt mondja Istenről: „Az Úr az én pásztorom”, János evangéliumában Jézus maga mondja magát jó Pásztornak. Ugyanígy a 23[22]. zsoltárhoz kapcsolódva a Jelenések könyve a következő szavakkal ábrázolja a beteljesedést: „A Bárány, aki a királyiszeknek közepette van, legelteti őket, és a vizeknek élő forrásaira viszi őket.”¹³

Bonhoeffer ennek nyomán a következő tanácsot adja: „Ha mi... a zsoltárokat akarjuk olvasni és imádkozni, nem azt kell először kérdeznünk, hogy mi közük van hozzánk, hanem hogy mi közük van Jézushoz.”¹⁴ 4. A zsoltárok eme Krisztus-távlatúságát a keresztény Egyház a maga története folyamán újra meg újra éppen az istentiszteleti közösségben juttatta érvényre, ezért az istentisztelet különleges módon a zsoltárokkal való közös élés helye.¹⁵

A prédikációban történő zsoltármagyarázat mellett az idők folyamán még más interpretációs eszközök is kialakultak a keresztények zsoltárimádságához, s ezek a liturgikus rendtartásokba is bekerültek. Itt elsősorban az antifónákkal való zsoltármagyarázatot kell említeni, különösen az ünnepi időkben, továbbá a trinitárius dicsőítésnek („Gloria Patri”) a zsoltárhoz való, IV. század óta szokásos hozzáfűggesztését. Erről később még lesz szó.

Kevésbé ismeretes két további eszköz, ami segítséget ad a keresztény zsoltárimádsághoz, s melyek a latin egyház zsolozsmáskönyveiben megtalálhatók. Ezek egyrészt a zsoltárfeliratok,¹⁶ ahogyan azokat az új katolikus zsolozsmáskönyv is újra bevezette. Ez minden zsoltárhoz két feliratot ad, nevezetesen egy, a zsoltár tartalmát összefoglaló feliratot, mint pl. a 110[109]. zsoltár esetében: „a pap-király beiktatása”, és egy az Újtestamentumra mutató, adott esetben Krisztusra vonatkoztatott feliratot, tehát az előbbi zsoltárnál: „Addig kell néki uralkodnia, mígnem ellenségeit mind lábai alá veti.” (1Kor 15,25). A Luther-Biblia korábbi kiadásaiiban egyébként így hangzott e zsoltár felirata: „Krisztus, aki örök király és főpap.”

11 Új kiadás (Salzflen 1953) 6.

12 ApCsel 7,59.

13 Jel 7,17.

14 I.m. (11. jegyzet)

15 Vö. Norbert Müller: *Die Vergegenwärtigung der Psalmen. Untersuchungen zur hermeneutischen Problematik der lutherischen Propriumspsalmodie*. München 1961.

16 Pierre Salmon: „Les tituli psalmodum des manuscrits latins”, *Etudes liturgiques* 3 (Párizs 1959); André Rose: „Sous-titres psalmiques de 'Liturgia horarum'”, *Mens concordet voci* (Aimé-Georges Martimort-emlékkönyv). Párizs 1983. 679-690.

A zsoltárok keresztény alkalmazásához további segítséget jelentettek az összes zsoltárhoz hozzárendelt zsoltár-kollekták, amelyek a zsoltár tartalmát a keresztény imádságba integrálták.¹⁷ Ezeket is fölvette az új katolikus zsolozsmáskönyv.

Figyelmet érdemel, hogy újabban az amerikai lutheránusok istentiszteleti rendtartása az ott teljes számban kinyomtatott zsoltárok mindegyikéhez egy-egy zsoltárkollektát ad.¹⁸ A 23[22]. zsoltárhoz például a következő imádságot rendeli hozzá: „Úr Jézus Krisztus, Egyházad pásztora, te ajándékozod minékünk az újjászületést a kereszttség vizében, te kensz föl minket olajjal és te hívsz minket a te asztalodhoz a mi üdvösségünkre. Űzd el a halál félelmét és a hitetlenség sötétségét. Vezesd a te népedet biztos utakon, hogy benned elrejtett legyen és az Úr házában lakozzék most és mindenkoron.”¹⁹

Hogy a zsoltárok itt ábrázolt keresztény alkalmazása hogyan néz ki a gyülekezet istentiszteleti gyakorlatában, a következőkben mutatjuk be.

II. Zsoltáréneklés a kisebb közösségek istentiszteletén²⁰

Ismeretes, hogy a zsoltárok már az V. század óta a szerzetesek zsolozsmájának fő elemei voltak. A teljes bibliai Zsoltároskönyvet egy hét alatt kellett végigimádkozniuk. Ehhez a szerzetesi gyakorlathoz a reformátorok, köztük különösen Bugenhagen,²¹ kritikusan viszonyultak. Az istentiszteleti rendeket fesszebbé tették és a hangsúlyt bibliai könyvek olvasása és magyarázása felé tolták el. Mindenekelőtt a tehernek érzett zsoltárpenzumot csökkentették. A kar-ima hordozói most már az iskolák és az evangélikussá lett kolostorok és káptalanok voltak.

Német nyelvű karkönyvek hiányában egyszerűen tovább használták a régi latin dallamokat és szövegeket.²² Mindamelllett Luther a Klug-féle énekes-

17 Vö. Patrick Verbraken: „Oraisons sur les cent cinquante psaumes”, *Lex orandi* 42. Párizs 1967.

18 *Lutheran Book of Worship*. Minister's Desk Edition. Minneapolis 1979. 340-440.

19 Uo. 353.

20 Az egész fejezethez vö. *Leiturgia* III (1956) 187-223. — Az olyan istentiszteletek megjelölésére, amelyek nem az egész gyülekezet vesz részt, amelyeket tehát a „fő”-istentiszteletek mellett, járulékosan tartanak (laudes v. reggeli istentisztelet[Mette], vespera, „reggeli prédikáció[Frühpredigt]”, imaóra, „liturgikus áhítat”), a XIX. században az „egyéb” (Löhe) vagy „többi” (*Agenden Kern Bayern*) „istentiszteletek” gyűjtőfogalmak tűntek föl. Johann Wilhelm Friedrich Höfling óta (*Von der Composition der christlichen Gemeinde-Gottesdienste*. Erlangen 1837. 1, 17, 82) a „mellékistentisztelet” (mint a „főistentisztelet” komplementer fogalma) mindenekelőtt Poroszországban lett általános. Vö. ehhez még: Friedrich Armknecht: *Die Haupt- und Nebengottesdienste...* Göttingen 1853; és [Karl Christian Wilhelm Felix Bähr]: *Begründung einer Gottesdienst-Ordnung*. Baden-Karlsruhe 1855. 192, 246-258; a *Kirchenbuch Baden* (1858). 115-194.

21 Mindenekelőtt a *Kirchenordnung Braunschweig* (1528), Sehling 6, 399-405.

22 Vö. Luther: *Deutsche Messe* (1526): „A hét folyamán, nap mint nap, a lekió előtt a gyermekek és a tanulók latinul énekelnek néhány zsoltárt... Vesperára néhány vesperazsoltárt latinul is énekelnek, antifónával, ahogyan eddig is tették.” Dél-Németországot illetően vö. Brenz a *Kirchenordnung Württemberg* (1553): „A városokban a tanulóknak vesperára néhány latin zsoltárt is kell énekelniük egy latin antifónával.”

könyvben (1533) tizenöt, dallammal ellátott német kantikumot kínált, továbbá két, egyetlen egyszerű modelltónussal lekottázott zsoltárt.²³

Egészében véve azonban nem sikerült egy német nyelvű liturgikus énekekből álló, szabályozott evangélikus zsolozsmát (napszakokhoz kötött liturgikus istentiszteletet) bevezetni. Mindenekelőtt mert ennek az istentiszteleti gyakorlatnak az átültetése negatív kihatással volt, amennyiben a napi istentisztelet iskolai penzumává vált. Kihalt tehát a szabályos zsolozsma, amely délen soha nem is honosodott meg, és a kegyességi irodalommal való magánfoglalkozás váltotta fel.

Egy egészen a jelen korig ható újrakezdés a XIX. században történt. Wilhelm Löhe (1808-1872),²⁴ ágendájának második kiadásában (1853) istentiszteleti rendeket közölt laudesre és vesperára, egy 35 zsoltárból álló listával együtt²⁵ s aztán Haus-, Schul- und Kirchenbuch (1859) című munkájában a következőket írta: „Az újabb idők lutheránus egyháza a Zsoltárok könyvét és a zsoltáréneklést az egyházi használatból teljesen elhagyta és egyoldalúan a gyülekezeti éneket használta, fejlesztette. Ez azonban nem maradhat tovább így. Azok az énekek, melyeket maga Isten adott az Egyháznak, végre az őket megillető helyre kell hogy kerüljenek, s a himnuszok és ódák használatának határt kell szabni. Ahogyan az Egyház kezdetől fogva egészen a reformáció utáni első századig gyakorolta a zsoltáréneket, úgy nekünk is újra zsoltároznunk kell, Dávid zsoltárait kell énekelnünk.”²⁶

Löhe, mivel zeneileg képzetlennek tartotta magát, az énekes Zsoltároskönyv kidolgozását barátjának, Friedrich Hommelnek (1813-1892) engedte át,²⁷ aki zeneileg képzett jogász volt. A teljes zsoltárkönyvet nyolc ótestamentumi és három újtestamentumi kantikummal együtt Hommel sztychikus formában nyomtatta ki, a félversek végén a két hangsúlyos szótagot kövér szedéssel jelezte.²⁸ Egy 28 oldalas zenei melléklet egy négyszólamú letétekkel ellátott zsoltártónus-táblázatot és egy 55 antifónából álló gyűjteményt tartalmazott hétköznapiakra és az egyházi év ünnepeire. Hommel továbbá egy részletes útmutatót adott a zsoltárénekléshez, egy tervet a zsoltárokhoz az egyházi évben való elosztására, valamint bemutatta a zsoltáréneklést az ótestamentumi istentiszteletben és a

23 Nyomtatásban: *Handbuch der deutschen evangelischen Kirchenmusik*. Band I: *Der Altargesang*. 1. Teil: *Die einstimmigen Weisen*. Göttingen 1941. Nr. 464, 466, 468, 469b, 472, 478, 481, 483, [475, 477, 480], mind a nyolc zsoltártónus felhasználásával.

24 1837-1872 között lelkész Neuendettelsauban (Frankföld).

25 *Agende für christliche Gemeinden des lutherischen Bekenntnisses*. 2. kiadás, Nördlingen 1853. 69-87.

26 *Haus-, Schul- und Kirchenbuch*. Teil 2. Stuttgart 1859, "Vorwort", xi.

27 Utoljára kerületi bírósági tanácsos Ansbachban. Gottlieb von Tucherrel (1798-1877), Anton Friedrich Justus Thibautval (1772-1840) s Carl von Winterfelddel (1784-1852) egy olyan jogászcsoporthoz tartozott, amely a XIX. sz. közepe táján zenetudósként s a régi zene gyűjtőjeként szerzett nevet magának.

28 Önálló publikációként először: Stuttgart 1853; további kiadások 1879-től (2.) 1926-ig (6. kiadás). Hommelhez kapcsolódott később: Otto Dietz: *Matin und Vesperbüchlein*. 1. kiadás Neuendettelsau 1936; 2. kiadás 1939; 3. kiadás 1949 (61 zsoltárral és 17, zsoltártónusok szerint rendezett antifónával).

katolikus zsolozsmában.²⁹ Hommel Zsoltárkönyvét száz éven át használták Neuendettelsauban³⁰ s csak 1971-ben váltotta föl egy átdolgozott kiadás.

Hasonló koncepció volt az alapja Albert-Lortzing veszfáliai lelkész 1869-ben megjelent zsolotárkönyvének.³¹ Egy részletes bevezetés mellett a zsolotárénekléshez adott egy négyszólamú zsolotártónus-táblázatot és 17 antifónát. A Zsolotárkönyvet teljes egészében kinyomtatta, s a sorvégeken kövér szedéssel jelezte a hangsúlyos szóttagokat.

A zsolotáréneklés XIX. századi újraélesztésére irányuló kísérleteket³² kísérték és támogatták a zsolotáréneklésről és történetéről szóló publikációk,³³ s ebben a katolikus oldalon megjelent gregorián-tankönyveket is figyelembe vették.³⁴ Az evangélikus himnológusok ítélete a zsolotározás visszaállításáról tartózkodó, sőt néha kritikus volt, mert a négyszólamban harmonizált, gyülekezetszerű koráléneklésből indultak ki és a zsolotározást nehéznek, egyhangúnak találták.³⁵

²⁹ Uo. 179-220.

³⁰ Bővített részkiadás *Antiphonen und Psalmentöne. Für den gottesdienstlichen Gebrauch des Diakonissenhauses in Neuendettelsau bearbeitet* címmel (Nürnberg 1871).

³¹ *Der Psalter nach Dr. Martin Luthers Übersetzung. Zum Singen eingerichtet, mit einer angefügten Metten- und Vesperordnung und den nötigen Musikbeilagen.* Gütersloh 1869²; 1876³; 1880⁴. A Lortzing megalapozta veszfáliai hagyományt továbbvitték: *Die Feier der Nebengottesdienste.* Gütersloh 1916 (47 zsolotártónusokkal és 19 antifónával). A fogalomhoz vö. 20. jegyzet.

³² *Das Allgemeine evangelische Gesang- und Gebetbuch.* Hrsg. von Christian Carl Josias von Bunsen (1791-1860). Hamburg 1846: 62, a hónap napjaira elosztott zsolotárt tartalmazott (antifónák nélkül), s ezzel az anglikán mintát követte. A zsolotárokat félversekre tagolva adta, s mintául a 19. zsolotárt (a doxológiával) hozta a nyolcadik zsolotártónuson, négyszólamú letéttel. — Anglikán példára utalt később Friedrich Layriz (1808-1859) is (lásd alább). — A zsolotáréneklés gyakorlatára utal továbbá Carl von Winterfeld: *Über Herstellung des Gemeinde- und Chorgesangs in der evangelischen Kirche.* Leipzig 1848. 137-139; Friedrich Adolph Strauß (1808-1859): *Liturgische Andachten der königlichen Hof- und Domkirche.* Berlin 1853³; Friedrich Layriz: *Kern des deutschen Kirchengesangs*, 4. Abteilung. Nördlingen 1855³. x-xii; Emil Naumann: *Über Einführung des Psalmengesangs in die evangelische Kirche.* Berlin 1856; Johannes Hengstenberg: *Vespergottesdienste.* Berlin 1861, 1864⁴; *Cantionale für die evangelisch-lutherischen Kirchen im Großherzogtum Mecklenburg-Schwerin*, szerk. Otto Kade (1819-1887), 4 kötet; Max Herold (1840-1921): *Vesperale.* Gütersloh 1875, 1885²; Ludwig Bordt: *Die Psalmtöne nebst Falsobordoni.* Berlin 1893, 1904³ (az ún. katolikus-apostoli egyház számára); August Saran: *Musikalisches Handbuch zur erneuerten Agende.* Berlin 1901; Paul Koehler: *Musikalische Agende für die Nebengottesdienste.* Halle 1909; Gertrud Timmann: *Evangelisches Vesperale.* Berlin 1939. — Áttekintést adnak a zsolotártónusokról: *Agende für die evangelisch-lutherische Kirche des Königreichs Sachsen.* Leipzig 1880. 299-302; *Agende der Evangelisch-Lutherischen Kirche Altpreußens.* [Boroszló 1935]. 307-309.

³³ Friedrich Armknecht (1804-1873): *Die heilige Psalmodie... nebst einer Anleitung zum Psalmodieren.* Göttingen 1855; Otto Strauß: *Der Psalter als Gesang- und Gebetbuch.* Berlin 1859; Ludwig Schöberlein (1819-1881): *Schatz des evangelischen Kirchengesangs.* Göttingen 1865. Band 1, 550-610; Justus Wilhelm Lyra (1822-1882): *D. M. Luthers Deutsche Messe... erläutert aus dem System des Gregorianischen Gesanges. Mit prinzipiellen Erörterungen über liturgische Melodien und Psalmodie.* Kiadja Max Herold. Gütersloh 1904; Justus Wilhelm Lyra: *Andreas Ornithoparchus... mit Bemerkungen über die Anwendung... auf den liturgischen Gesang des lutherischen Kirche.* Gütersloh 1877; Heinrich Adolf Köstlin (1846-1907): „Psalmodie”, RE Band 16. 1905³. 218-224.

³⁴ Idézik a következőket: Franz Joseph Antony: *Archäologisch-liturgisches Lehrbuch des gregorianischen Gesanges.* Münster 1829; Wenzeslaus Maslon: *Lehrbuch des gregorianischen Kirchengesangs.* Boroszló 1839; Franz Joseph Vilsecker: *Die Lehre vom römischen Choralgesang.* Passau 1841, 1859⁴; Theodor Wollersheim: *Theoretisch-praktische Anweisung zur Erlernung des gregorianischen oder Choral-Gesangs.* Paderborn 1858², 1865³.

Egy teljes terjedelmében a recitáció hangelmozdulásait jelző zsoltárkönyvet tartalmaz — antifónák nélkül — Oskar Johannes Mehlnek³⁶ a „hochkirchlich” hagyományból kinőtt *Evangelische Brevier*-je (1930), valamint Erhart Paul³⁷ 1957-ben megjelent zsoltároskönyve, amely az 1545-ös Luther-szöveget vette alapul, s négy mellékelt zsoltártónus-táblázattal felhívta a figyelmet a különböző zenei tradíciókra.

A „Michaelsbruderschaft” 1948 óta létező zsolozsmájához³⁸ 1959-ben adott ki egy zsoltároskönyvet 123, majd a továbbiakban 186 antifónával, egy zsoltártónus-táblázattal és részletes éneklési útmutatóval.³⁹ E zsoltároskönyv különlegessége az a törekvés volt, hogy jóllehet erőteljes képisége miatt megtartotta a Luther-szöveget, mégis óvatos rövidítéseket, kihagyásokat s szövegjavításokat hajtott végre, hogy a mai ember számára megkönnyítse a zsoltáréneklést és -imádságot.

Mint minták a zsoltárénekléshez, az eddig említett publikációk magas követelményeket támasztottak, még egy zárt s zeneileg képzett gyülekezeti csoport számára is. Ehhez járul mint nehezítő körülmény, hogy a különböző gregorián dialektusok,⁴⁰ szövegáláhelyezések és zenei alakváltozatok egymásmellettsége

35 Hermann Oesterley: *Handbuch der musikalischen Liturgik*. Göttingen 1863. 232-235, 265-267; Christian Palmer: *Evangelische Hymnologie*. Stuttgart 1865. 260-263; Eduard Emil Koch: *Geschichte des Kirchenlieds und Kirchengesangs*. Stuttgart 1872³, Bd 7. 490-493; Heinrich Adolf Köstlin: „Zur Evangelisierung alt-liturgischer Stücke”, *MGKK* 9 (1904) 215-221; uő.: RE 1905³. Bd. 16. 224-226.

36 2 kötet (Grimmen/Pomeránia 1930/31) az egyházi év minden napjára nyomtatott szövegekkel. A római breviárium felépítését követő munka (Dieffenbach, Müller, Löhe) egy „evangélikus breviáriumba” egyesítette a keleti (bizánci-szláv), római és anglikán hagyományokból származó szövegeket a reformátori egyházi ének örökségével s a XIX. századi törekvések termésével. Az antifónák s rezonóriumok dallamait illetően Mehl Schöberlein (vö. 33. jegyzet), Herold (vö. 32. jegyzet) és mások munkáira, továbbá a mecklenburgi kancionáléra (vö. 32. jegyzet) utalt.

37 „Nachwort”. Lipcse 1957 (antifónák nélkül).

38 Kassel 1948. További 6 kiadás jelent meg 1966-ig. Ennek előzménye volt *Das Gebet der Tageszeiten*. Kassel 1926, 19314; mindkét publikáció kotta nélkül. Teljes átdolgozása: *Evangelische Tageszeitenbuch*. Kassel 1967, 19793 (zsoltártónusok táblázata; teljes Zsoltárok könyve, 186 antifóna, kottával.)

39 *Psalmgebete... Mit einem musikalischen Anhang*. Szerk. Harald Wolff. Kassel 1959, 1969³. A zsoltártónusok táblázata az első, a harmadik, a hetedik és a nyolcadik tónusnál feltünteti a „differenciákat” is.

40 A XIX. század reformtörekvései a források és a gregorián képzésmódjának nem kielégítő ismerete miatt — inkább csak gyakorlati szempontok alapján, önkényes stílusvegyítéssel és átdolgozással — zavarbaejtően sokféle zsoltározási modellt (tónusokat) alakítottak ki, pl. azzal, hogy önkényesen vegyítették a stílusokat ill. átdolgozták a tónusokat. Így Friedrich Riegel, a Schöberlein összegyűjtötte anyag (vö. 33. jegyzet) zenei szerkesztője a gregorián eredetiket módosította, hogy szó szerint megtarthassa a Luther-fordítást, míg Kade (vö. 32. jegyzet) épp a fordítottja szerint járt el: a német szöveget úgy alakította át, hogy a változatlan gregorián dallamok alá helyezhesse őket. Ma általában megkülönböztetik a gregorián „római” (a XVI. század óta egységesített) dialektusát és a [...] „német” dialektust, amelyhez a lutheránus hagyomány is kötődött (vö. *Leiturgia* IV, 249skk., 355, 466skk., 474.sk., 488skk.). A zsoltározáshoz kiadott publikációkban a XIX. században evangélikus oldalon a Palestrina-tanítvány Giovanni Domenico Guidetti (1530-1592) *Directorium chori*-ját (Róma 1582) is figyelembe vették, aki az első (a régebbi gregorián-hagyományokra visszanyúló, a későbbiekben szélteben-hosszában elterjedt) Tridentinum-utáni gregorián-kiadásokat publikálta. Mivel Lossius *Psalmodia sacra*-ja harminc évvel korábban jelent meg, evangélikus oldalon csak a XIX. században vették figyelembe a római gregorián dialektust. — A fejlődésről ld. Christhard Mahrenholz, in: *Musik und Kirche* XII (1940) 25-30; Johannes Gustav Mehl: *Einführung in den Psalmengesang der evangelisch-lutherischen Kirche*. Beiheft, *Gottesdienst und Kirchenmusik*. 1950. v.

megnehezítette a befogadást. Attól sem lehet eltekinteni, hogy abban az elvben, hogy a teljes zsoltárkönyvet átvegyék, a szerzetesi „penzum”-koncepció hatott tovább. Végül az a törekvés, hogy a zsoltárkönyv szövegét egy minden zsoltártónusra érvényes jelzéssel lássák el, szakszerűtlennek bizonyult.

Közben az újabb zsolozsmakiadásokat úgy nyomtatták, hogy minden egyes zsoltár előtt közöltek egy a zsoltártónust meghatározó antifónát és szöveggel ellátott zsoltártónust, kottákkal. A verssorokra tördelt zsoltárszöveget a választott zsoltártónus szerint jelekkel látták el. Figyelemreméltó az is, hogy általában csak egy lehatárolt, legfeljebb 70 zsoltárból álló válogatást közöltek.

E koncepciót követik a Friedrich Buchholz (1900-1974) által alkotott ún. „alpirsbachi hagyomány” egyházi rendtartásai 1950 óta,⁴¹ a 30-as évek terveinek folytatásaképpen, az *Allgemeines Evangelisches Gebetbuch* (1954/65) rendtartásai⁴² és a napi istentisztelet vesztfáliai rendtartása (1952).⁴³ Közös bennük, hogy a római gregorián dialektust követik.

Ugyanezt a szerkesztési elvet vette át Otto Brodde (1910-1981)⁴⁴ a *Chorgebet* két kötetében (1953)⁴⁵ és a *Kleiner Psalter*ben (1963)⁴⁶ [...], továbbá Johannes Gustav Mehl, aki a bajorországi (1953)⁴⁷ és a neuendettelsai rendtartások zenei összeállításáért volt felelős. Itt a sokéves neuendettelsai hagyomány alapján ismét kinyomtatták az egész Zsoltárkönyvet, de minden zsoltár elé egy kottával ellátott zsoltármodellt tettek és az egészhez egy 176 zsoltárból álló, zsoltártónusok szerint rendezett antifónákból álló terjedelmes gyűjteményt mellékeltek.⁴⁸ Mindkét kiadó a német gregorián dialektust követte.

A zsoltárénekekkel ellátott újabb publikációk viszonylag nagy száma azt mutatja, hogy megnövekedett az érdeklődés a gregorián hagyomány által nyújtott azon lehetőség iránt, hogy a bibliai zsoltárokat a közös éneklésre alkalmassá tegyék. Mivel a szöveget s kottát immár úgy állítják össze, ahogyan a gyüleke-

41 Vö. TRE 2, 295-299. *Alpirsbacher Antiphonale: Laudes*. 1953; *Vesper*. 1956; *Complet*. 1950; *Sext*. 1962; összesen nyolcvan zsoltár, antifónákkal.

42 Első kiadás: Berlin (NDK) 1954 és Hamburg 1955; teljesen átdolgozott és bővített 2. kiadás: Hamburg 1965; 3. kiadás: 1971; 73 zsoltár antifónákkal és kiegészítésül 31 antifónával.

43 *Laudes, vespera, kompletórium*. Gütersloh 1952 (25 zsoltár antifónákkal); átvéve, in: *Agende Westfalen*, Teil III. Witten 1957 (vö. 53. jegyzet). Ezt készítette elő: *Das Morgen- und Abendgebet der Kirche*. Bethel 1949. Kiadja Karl Honemeyer (1913-1972); (tíz zsoltár antifónákkal).

44 „Evangelische Choralkunde (Der gregorianische Choral im evangelischen Gottesdienst)”, *Leiturgia. Handbuch des evangelischen Gottesdienstes*. Vierter Band: *Die Musik des evangelischen Gottesdienstes*. Kassel 1961. 343-552.

45 *Laudes, vespera, szexta és kompletórium*. Kassel 1953; 42 zsoltár antifónákkal és kiegészítésül kilenc antifónával.

46 Berlin (NDK) 1963; 57 zsoltár és 84 antifóna az egyházi év szerint, a laudesre és vesperára valamint a főistentiszteletre.

47 *Der tägliche Gottesdienst in Haus, Schule und Kirche*. Nürnberg 1953; 42 zsoltárral és 48, zsoltártónusok szerint rendezett antifónával.

48 *Der Psalter*. Neuendettelsau 1971; (revideált Luther-szöveg, rendtartásokkal a laudesre, a vesperára, a szextára és a kompletóriumra).

zeti énekeknél szokásos az énekeskönyvben, a zsoltárokat könnyebben, szinte lapól énekelhetik s így a zsoltáréneklés nem korlátozódik a specialistákra.

Így vált lehetségessé, hogy zsoltárénekléssel ellátott, napszakokhoz kötött istentiszteleti rendeket is fölvehettek az énekeskönyvekbe, s ezáltal a gyülekezeti használatra is előkészítsék. Noha az *Evangelische Kirchengesangbuch* 1951 óta sok regionális kiadásban ad istentiszteleti rendeket a laudesre és a vesperára, a zsoltáréneklést — eltekintve a három újtestamentumi kantikumtól⁴⁹ — még a kórusra szabták ki, melynek számára az 1969-ban megjelent *Kleine Kantionale II* adott először egy ötven zsoltárból álló válogatást antifónákkal együtt.⁵⁰

A *Thüringer Kirchengesangbuch* azonban már 1954 óta megkockáztatta egy zsoltáros rész föl vételét 36 zsoltárral s antifónákkal⁵¹ s a *Bayerische Kirchengesangbuch* 1957 óta föl vett istentiszteleti rendjeibe a laudesre, a vesperára és a kompletóriumra öt zsoltárt és antifónát, a használat megkönnyítésére mindet nyolcadik tónusban.⁵² Szintén 1957-ben jelent meg a *Westfälische Agende III* a napi istentiszteletekre⁵³ 25 zsoltárral s antifónával, míg a lutheránus *Agende II* az imaistentiszteletekre 1960-ban még lemondott a zsoltárok közléséről, mert a zsoltáréneklést a kórusnak tartotta fenn.⁵⁴

A gyülekezeti énekeskönyvhöz szerkesztett oldenburgi melléklet 1967-ben⁵⁵ az — antifónákkal ellátott — zsoltárok számát 47-re emelte. Közben 1987-ben megjelent a *Sebstständige Evangelisch-lutherische Kirche* gyülekezeti énekeskönyve⁵⁶ a mindeddig legterjedelmesebb zsoltárgyűjteménnyel. A „Zsoltárok” című szakaszban egy bevezetés és útmutató mellett nem kevesebb mint 63 zsoltárt s antifónát nyomtattak ki a napszakokhoz kötött ima zsoltárénekléséhez.

E regionális előírások láttára kézenfekvő volt, hogy a megjelenőfélben levő új evangélikus énekeskönyv is a napszaki istentiszteletekre adott rendekben összesen hat zsoltárt s antifónát közölt a gyülekezeti zsoltáréneklés-

49 A kantikumok először az EKG Hannoverben, 1950-ben jelentek meg (liturgikus rész 25-27), majd az EKG Berlin-Brandenburg-ban, 1951-ben (Nr. 501-503), majd az Evangelische Kirchenunion tagegyházai *Evangelische Kirchengesangbuch*ja regionális részében. A nyugati lutheránus egyházakban 1956 óta belefoglalták őket a laudes és a vespera rendjébe.

50 Hannover 1969. Az antifónák zenei átdolgozását Erhart Paul (vö. 37. jegyzet) és Johannes Gustav Mehl (vö. 47. jegyzet) végezte. 18 antifóna az *Alpirsbacher Antiphonale*ból van átvéve. A kötet a propriumot adja a lutheránus *Agende II*-hoz (vö. 54. jegyzet), kottákkal.

51 *Beigabe zum EKG Thüringen* (1954), Nr. 600-636.

52 München 1957. 92*-126*.

53 Witten 1957. A kották a II. függelékben találhatók (vö. 43. jegyzet).

54 [...] Berlin 1960. Mindazonáltal a használati útmutatóban ez áll (Nr. 10b.): „A gyülekezet... az antifónákat is éneкли... Egy gyakorlott gyülekezet a zsoltározásban s a kantikumok éneklésében a második kórus feladatát is átveheti.”

55 *Wir loben, preisen, anbeten dich. Die Ordnungen der Gottesdienste. Psalmen und Lieder. Beiheft zum EKG Oldenburg*. Oldenburg 1967. Az antifónák közül 25 a Michaelsbruderschaft zsoltárimádságaiból származik (vö. 39. jegyzet).

56 Hannover 1987; az EKG törzsanyagát s egy 161 énekből álló énekgüggelékét tartalmaz. 22 kiegészítő antifónát az egyházi év szerint külön nyomtattak ki. Mindenütt megadja a zsoltártónust.

hez.⁵⁷ Emellett a lutheránus liturgikus konferencia zenei bizottságának sokéves előkészítő munkálatai nyomán megkísérelték, hogy a Németország és Ausztria összes evangélikus egyháza számára kiadott közös énekeskönyvben a zoltáréneklésnek is közös változatát dolgozzák ki. [...]

III. Zoltáréneklés a gyülekezeti istentiszteleten

A misében, azaz a latin egyház úrvacsorai istentiszteletében is énekeltek zoltárokat vagy zoltárrészleteket, és pedig az olvasmányok között (graduále, alleluja, traktus), a processziókon bevonulásnál (introitus), az offertóriumra és az áldozáskor. Ezek az énekek a liturgiának az egyházi év szerint változó darabjaihoz tartoztak, és nem a gyülekezet, hanem kórus énekelte őket. A reformáció idején a zeneileg igényes olvasmányközi ének helyére a gyülekezet által énekelt korál lépett. A gyülekezeti úrvacsora alatt is úrvacsorai énekeket énekeltek.

Közben az „Ízleljétek és lássátok, milyen jóságos az Úr” (a kommúnióra énekelt 34[33]. zoltárból) szabadon, prózában mondott, az úrvacsorára meghívó igeversként maradt meg egészen máig. Már a görög egyház énekelte ezt a zoltárt úrvacsorára, s a görög szövegbe belehallotta a Krisztus-névre való utalást: a „*χρηστος ὁ κύριος*” kifejezést⁵⁸ tehát *Christos ho Kyrios*nak ('Krisztus, az Úr') értelmezték.⁵⁹

Zoltáréneke a (legalább a XVII. század közepe óta szokásos) „Schaffe in mir, Gott, ein reines Herz (Tiszta szívet teremts bennem, ó, Isten)” az 51[50]. zoltárból, amelyet Löhe offertóriumnak jelölt és közvetlenül az úrvacsora elé helyezett.⁶⁰ Lakomai énekeket már az Újtestamentum is említi. Jézusnak tanítványaival együtt megünnepelt utolsó vacsorájának leírásakor a zsidó peszach-rítusnak megfelelően hangzik: „Dicséretet énekelvén kimenének az Olajfák hegyére.” Ez a dicséret a hallél-zoltárokból (113[112]-118[117]) állt. A Luther-féle fordításban egyébként a legutolsó revízióig ez az igevers így hangzott: „Miután dicséretet mondtak”.

57 Német-Svájc kivételével az egész német nyelvterület evangélikus egyházai közös énekeskönyvének szánták. A végleges változat 1991 őszén került nyomdába. Minden egyes (antifónával ellátott) zoltárt a laudes, a szexta, a vespera és a kompletórium kinyomatott rendjébe illesztettek bele, kiegészítésül további két zoltárt adtak antifónával.

58 Az η ı-ként hangzott (mint ma az újgörögben)

59 Vö. *Const. Apost. VIII, 13* és *Catech. Mystagog. 5, 20* (IV. század). [...]

60 Löhe *Agendája 2.* kiadásában (1853), vö. 25. jegyzet, Friderich Hommelre utal (*Liturgie lutherischer Gemeindegottesdienste*. Nördlingen 1851. vi, 17skk.), aki ismét használatba vette az „offertórium” terminust: „Ez olyan ének, amelyet akkor énekeltek, amikor a nép adományait az oltárra helyezte.” Az evangélikus offertórium a dicséret és hála áldozata, mely összekapcsolódik a keresztény szeretet áldozati adományával (vö. Zsid 13, 15-16). Az offertóriuméneknek javasolt zoltárhelyek indoklásául Löhe Caspar Calvortól idéz (*Rituale ecclesiasticum*. Jena 1705. I. 565): „In protestantium ecclesiis restituta est loco offertorii psalmodia.”

Ezek közül az egyházi év szerint váltakozó miseénekek közül csupán az introitus talált utat az evangélikus hagyományba. Ennek részei: egy rövid zsoltárrészlet, továbbá egy ebből a zsoltárból vagy egy másik bibliai könyvből vett antifóna mint keret- vagy refrénvers és a Gloria Patri. Mivel a hagyomány zeneileg gazdagon megformált introitusaihoz nem adtak német fordítást, a misetípusú reformatori liturgiák azt írták elő, hogy az introitusokat a kórus — ha volt — a korábbi karkönyvekekből latinul énekelje.⁶¹

A XVI. század második felében megjelentek evangélikus szempontból átdolgozott kórus-kancionálék, többnyire latin s német énekekkel. A legelterjedtebb Lucas Lossius *Psalmodia sacra*-ja, amelyet 1553-tól fogva többször is kiadtak.⁶² E mű 54 latin introitust tartalmaz a hagyományos latin szöveggel. A Lossius nyújtotta munka használhatóságát bizonyítja egy kijelentés a XVII. századból, ahol a *Psalmodia sacra*-ról van szó, hogy ti. az „mivel korrekt és hibátlan, hihetetlen örvendezéssel fogadták. Aztán, mivel akkoriban a gregorián ének majdnem minden egyházban használatos volt, Lossius az ilyen zsoltározás kiadása által azokat, akiknek az egyházzenevel dolguk volt, megszabadította egy nagyon terhes munkától, melyet az ilyen korális-énekek leírásával végezniük kellett volna; emellett más kegyes szíveknek is, akik örömeiket lelik az istentiszteletben, segítségére volt.”⁶³

A VIII. század óta hagyományozódott klasszikus introitusciklusra jellemző, hogy az eredeti, bevonulást kísérő zsoltárénekből, melyhez egy antifónát rendeltek, az idők folyamán egy melizmatikusan gazdagon kidolgozott antifóna lett egy mellérendelt, rövid zsoltárrészlettel. Az egyházi év évközi idején és a húsvét előtti és utáni vasárnapokon az antifónák nagyrészt a mindenkori zsoltárból származnak. Ismeretes, hogy az antifóna első latin szava aztán a húsvét előtti és utáni vasárnapok nevét is adta: pl. *Invocavit* vagy *Cantate* stb. Az egyházi év egyharmadában, mindenekelőtt az ünnepi időkben, az antifónák a Biblia más könyveiből származnak. A Krisztus-ünnepek megünneplése a zsoltárok egy kifejezett „*Interpretatio Christiana*”-jához vezetett és megerősítette az antifónák fontosságát.

61 Példák a latin introitus éneklésére a tanítványoknál: Bugenhagen egyházi rendtartásai (Hamburg 1529, Pomeránia 1542 stb.), a brandenburg-nürnbergi egyházi rendtartások (1533) és Württemberg rendtartása (1533, Brenz): „Ha nincs úrvacsora, a kórusnak (Schule) kezdetre egy latin introitust... kell énekelnie (a "felnémet" prédikációs-istentiszteleten!)”

62 Vö. Friedrich Onkelbach: *Lucas Lossius und seine Musiklehre*. Regensburg 1960; Werner Merten: „Die *Psalmodia* des Lucas Lossius”, *JLH* XIX (1975) 1-18; XX (1976) 63-90; XXI (1977) 39-67.

63 Wolfgang Caspar Printz: *Historische Beschreibung der edelen Sing- und Klingkunst*. Drezda 1690. 124. — A zsoltáréneklés újrachonosságára vonatkozó XIX. századi törekvések evangélikus oldalon a Lossiusnál található antifónák és zsoltártónusok zenei alakjához kapcsolódtak; Lossius Münster helyi katolikus gregorián hagyományát vitte tovább, ahol abban az időben tevékenykedett. Kifejezetten Lossiusra hivatkoztak s csupán a latin szöveget helyettesítették a német fordítással. Vannak átvételek Lossiusból Schenknél (vö. 67. jegyzet) és Schöberleinnél (vö. 33. jegyzet). A lüneburgi egyházi rendtartáshoz szerkesztett kancionálékban (Hermannsburg 1858, 1860²) 75 introitust közöltek Lossiusból (német szöveg aláhelyezésével, Friedrich Enckhausen négyyszólamú letétjeivel).

Noha az introitust már a reformáció idején gyülekezeti énekkel lehetett helyettesíteni,⁶⁴ az introitus nyitó szerepe a latinul éneklő iskolai kórusok megszűnte után is megmaradt. Látható ez a strasbourggi énekeskönyvek hagyományából, ahol több Gloria Patri-versszakot is összeállítottak, s ezeket mindenkor egy zsoltárénekhez kellett énekelni.⁶⁵ Mindenesetre szórványos kivételeket leszámítva németnyelvű introitus-zsoltározás (kórusra vagy a gyülekezet részvételével) nem létezett, noha Luther a *Deutsche Messe*-ben egy introitus-zsoltárt is kinyomtatott (antifóna nélkül).

Az istentisztelet XIX. századi újrendezésénél visszanyúltak a reformátori rendtartásokhoz, s fölfedezték az egyházi év által meghatározott, az egyházi évet megragadhatóvá tevő introitusokat is. Megint csak Löhe volt az, aki *Agendája* első kiadásában (1844)⁶⁶ a hagyományos ciklusból 54, németre fordított introitust vett át. Természetesen ez elsősorban csak egy előőrs volt, mert hiányoztak a segédletek az introitusok énekszerű előadásához.

A porosz országos egyházban ez időben megjelenő, a lutheránus hagyományból vett reformjavaslatok⁶⁷ ugyan mindig gyülekezeti éneket rendeltek az istentisztelet kezdetére, mégsem akartak lemondani a hagyományos introitusokról. Rábízták tehát a liturgusra, hogy mondja el az introitusok szövegét,⁶⁸ amennyiben egy megfelelően iskolázott kórus egy- vagy többszólamban nem tudta átvenni tőle a hagyományos introitust. A *Preußische Agende* (1895)⁶⁹ aztán meghatározta, hogy a „bevezető üdvözlésnek” jelölt introi-

64 Nagyrészt „német zsoltároknak” nevezik őket, s rimes zsoltáréneket értenek alattuk.

65 A strasbourggi énekeskönyvben (1541; *Deutsches Kirchenlied* 1541/69) Bucer előszava és a tartalomjegyzék után következik „a Gloria Patri avagy a zsoltárzárlatok, ahogy néhány templomban éneklük őket” (A Gloria Patri nyolc alakja különféle rímképlettel, kotta nélkül).

66 Az *Agendát* „Észak-Amerika német-lutheránus gyülekezetei számára” állították össze. Az introitus-ciklust Ludwig Adolf Petri is átvette (*Agende der hannoverschen Kirchenordnungen*. Hannover 1852. Liturgischer Teil, 20-27).

67 *Entwurf einer Gottesdienstordnung für die evangelisch-lutherische Kirche in Pommern*. Stettin 1850². 7; Alwin Theodor Schenk (1814-1880): *Musik-Anhang zu einer lutherischen Gottesdienst-Ordnung*. Stettin 1851; uő.: *Evangelisch-lutherische Handagende auf Grund der alten Pommerschen Kirchenagende*. Wollin 1857. 7; Arnold Wilhelm Möller (1791-1864): *Hilfsbuch für den liturgischen Teil des evangelischen Gottesdienstes*. I. Abteilung. Bielefeld 1951. 1; Gustav Schubring (1809-1856): *Agende für christliche Gemeinden des evangelisch-lutherischen Bekenntnisses aus den lutherischen Agenden der ... Provinz Sachsen*. Halle 1857. 7; *Agende. Auf Grund der Hessischen Agende vom Jahre 1574*. Szerk. Ferdinand Viktor Lucius (1817-1877). Frankfurt 1859. xi; Alexander Schmeling: *Evangelische Gottesdienstordnung... auf Grund der alten märkischen Ordnung*. Langensalza 1860. xi; *Handagende...* Strehlen/Szilézia 1874. 13skk; *Liturgische Formulare*. Lübbecke 1882. 2.

68 Ezt a szükségmegoldást már Löhe: *Agende*. 1844. 19. javasolta.

69 45.sk. Kétféle szöveget adtak: A = bibliai szövegek; B = klasszikus introitusok válogatása (antifónaszövegeket is beleértve). Az introitusokat kórus is énekelhette. Rochus Freiherr von Liliencron a porosz agenda liturgiájához egy teljes de tempore-ciklust javasolt a liturgikus énekekre; *Chorordnung für die Sonn- und Festtage des evangelischen Kirchenjahres*. Gütersloh 1900. Kassel 1929². Figyelemre méltó az a követelése, hogy a kórusénekek szövegét, tehát az introitusokét is, az amerikai lutheránusok *Common Service Book*jához hasonlóan (vö. *Book of Common Prayer*) az énekeskönyvbe nyomtatva adják a gyülekezet kezébe, hogy megérthessék, amit hallanak, ha a klasszikus introitusok éneklésében nem akarnak énekelve résztvenni. Vö. az introitusok kinyomtatását a hermannsburgi énekeskönyv függelékében (1906) és az introitusok bemutatására való törekvést Gustav Hofmeiernél: *Die kirchlichen Introiten in kurzen Ansprachen*. Berlin 1857.

tusra mindig a gyülekezet ének-formájú Gloriája kell következzen, ami mégiscsak az énekelt introitusra emlékeztetett.

A teljes introitusciklus recepciója — prózában mondva vagy énekelve — csak a második világháború után megjelent, revideált ágendákban történt meg.⁷⁰ Mégis egy bizonyos hangsúlyeltolódás jelentkezett, amikor is most ismét egy hosszabb szakaszt írtak elő introitus-zsoltárnak, amit a kórusnak énekelnie vagy a liturgusnak mondania kellett.⁷¹ A gyülekezet Gloria Patri-énekeként ettől kezdve egy reformáció-korabeli kantikum-zsoltározás záradéka szolgált.⁷² Ezzel a zsoltárok alapvetően újra visszanyerték a helyüket a lutheránus liturgiában. A gyülekezet azonban továbbra sem vett részt a zsoltáréneklésben, mert nem mondott a liturgussal közösen egy az énekeskönyvben lenyomtatottak közül való zsoltárt, mint újabban Württembergben teszik.⁷³ A lutheránus *Agende I* (1955) úgy rendelkezik, hogy kórus hiányában az introitus teljesen el kell maradjon.

Olyan törekvések, hogy a gyülekezet a Gloria Patri-n kívül is részt vegyen az introitus éneklésében, már a XIX. század közepén is voltak Löhe környezetében, annál is inkább, mert a legtöbb gyülekezetben nem lehetett kórusral számolni. Különböző egyéni kezdeményezések⁷⁴ után a bajor *Agendenkern* (1856) egy tizenöt lekottázott és kilenc kotta nélküli introitusból álló gyűjteményt kínált.⁷⁵ A szövegek részben hagyományosak voltak, részben átdolgozták őket vagy teljesen újonnan állították össze.

A zenei kivitelezésre egy verzikulus-szerű egyszerű formát rendeltek, amelyet a liturgus és a gyülekezet váltakozva énekelt. Lezárásul a liturgus énekelte Gloria Patri szolgált egy reformáció-korabeli kantikum-dallam szerint, amire a gyülekezet egy énekelt ámennel válaszolt.⁷⁶ Emellett volt egy kibőví-

70 Először: *Agende Westfalen* (1948) és *Kirchenagende I*, a rajna-vidéki és vesztfáliai liturgikus bizottságok megbízásából. Gütersloh 1949 (antifónák és zsoltárversek a hagyományos szövegváltozatok szerint).

71 Így az *Agende I*-ben (EKU 1959); az *Agende I* (VELKD 1955) a szöveget apró betűvel hozta, mivel azt a kórusra bízta.

72 *Kirchenordnung Pfalz-Zweibrücken*. 1557, a Nunc dimittis vége; vö. *Handbuch der deutschen evangelischen Kirchenmusik*. Göttingen 1941. Nr. 500b. A dallam legkorábbi alakja Soest egyházi rendtartásában (1532).

73 EKG Württemberg (1982/84) és *Kirchenbuch I* (1988) 38-76. Az EKG Baden a 18. kiadás óta (1970) 39 zsoltárt hoz a 700-738. számok alatt, hogy az istentiszteleti használatot megkönnyítse.

74 Lorenz Kraußbold (1803-1881): *Altaragende für den evangelisch-lutherischen Gottesdienst*. Erlangen 1853. 7skk., 33-45. Az introitusok szövegét (az antifónákkal együtt) a zsoltártónusok mintájára a liturgus és a gyülekezet felváltva énekelte. — Friedrich Layritz: *Musikalische Beilage zu Löhes Agende*. 1853². 343skk.; uő.: *Kern des deutschen Kirchengesangs*. 4. Abteilung. Nördlingen 1855. v, Nr. 5, 55-62 (vitára bocsátott változatok).

75 Nürnberg 1856. 3skk. 28.39-64 és 28skk. 65-84. A zenei függelék átdolgozása Bajorország számára bővített formában Georg Kempfnél (1893-1975): *Cantionale für die Evangelisch-Lutherische Kirche in Bayern*. Ansbach 1941. 2 kötet.

76 *Musikalischer Anhang zum Agendenkern*. Nürnberg 1856, xii-xvi, 1skk. 41-51 (a verzikulus-tónus kései alakja félversenkénti váltakozással). — A verzikulus-tónust bevezető üdvözlésként, introitus-szerepben használják a következő ágendák azzal a céllal, hogy a gyülekezet részvételét biztosítsák: *Entwurf der... Kirchen-Agende für Bayern diesseits des Rheins*. München 1836. 199-208 („responzóriumok” liturgus—kórus és „antifónák” kórus—gyülekezet váltakozásával); Heinrich Thiele: *Kirchenbuch zum*

tett forma is, amelyhez a zsolozsmából vett egyszerű zoltártónusok dallamát adták, de az a liturgus és a gyülekezet közötti félversenkénti váltakozással hangzott el.⁷⁷ A hannoveri *Agende*-ben (1889) is 20, zoltárokból és más bibliai igékből összeállított introitus állt.⁷⁸ A hannoveri gyülekezeti énekeskönyv 1958-ig leköszölte őket. Hogy a gyülekezet részvételét megkönnyítsék, az antifónát mindkét rendtartásban mint első tagot integrálták a félversenként váltakozó zoltározásba. Az introitus klasszikus szerkezetét ezzel feladták.

Azon gyakorlat mellett, hogy az introitust egy kórusra bízzák vagy a liturgussal mondatják el, a második világháború után megszorodtak azok a törekvések, hogy a gyülekezet illő módon résztvegyen az introitusban. Azt a korábbi gyakorlatot, hogy a liturgus és a gyülekezet között félversenkénti váltakozás legyen, most feladták. Ahol, mint Thübingenben és Oldenburgban, zoltárokat de tempore-antifónákkal fölvettek a gyülekezeti énekeskönyvbe, ezeket a napszakokhoz kötött istentiszteletben is és introitus funkciójában is használhatták.

A gyülekezeti énekeskönyv bajor kiadásában (1957) ugyan megtartották a gyülekezetnek 1856 óta szokásos részvételét az introitusban, de átmentek az egész versenként váltakozó zoltározásba, és az éneklő gyülekezet partnereként nem a liturgust, hanem a liturgikus kórust jelölték meg, amely az antifónát is a saját dallamával átvette.⁷⁹ Természetesen eltartott egy ideig, amíg ezeket a sokéves begyakorlást igénylő változtatásokat általánosan elfogadták.

A Selbstständige Evangelisch-lutherische Kirche említett énekeskönyve egy lépéssel továbbment: 90 zoltárt és antifónát, tehát egy teljes de tempore-introitusciklust tartalmaz. Egy előzetes megjegyzésben ez áll: „Hogy az introitust a gyülekezet énekelhesse, az önálló antifónát korábbi minta szerint a — mindig előre lekottázott — zoltártónusmodellbe belefoglalták.”⁸⁰

Összefoglalóan: nem adták ugyan fel azokat a törekvéseket, amelyek arra irányultak, hogy a gyülekezet az introitusban részt vegyen, de egy általános recepcióról nem lehet szó. Érvényes az a megállapítás, amelyet Joachim Beckmann fogalmazott meg 1955-ben: „Az introitus problémája az evangélikus egyházban nem oldódott meg.”⁸¹ Talán ma azt mondhatjuk: „még nem.”

evangelischen Gottesdienste. Braunschweig 1852. 1skk. („zoltárversek” liturgusra vagy kórusra—gyülekezetre, énekelve vagy mondva); *Agende Sachsen*. 1889. (156 „Spruch” a Kyrie előtt liturgus—gyülekezet váltakozásával, énekelve).

77 Zenei függelék (vö. 75. jegyzet), 30, 52-74, 105-100 (= zoltármodellek négyszólamú letétekkel). A zenei rész szerkesztője Johann Georg Herzog (1822-1909), erlangeni egyetemi zeneigazgató volt.

78 Hannover 1889. 109-116. Vö. még: Christian Drömann és Reinhold Röckel: *Musikalischer Anhang zur Agende Hannover*. Lipsce 1920, a liturgusok számára; ugyanott (1921) az orgonisták részére. Előadási lehetőségek: két kórus; kórus—gyülekezet; kántor—kórus; liturgus—kórus; liturgus—gyülekezet; mindig félversenkénti váltakozással.

79 *Antiphonen*. München 1957. Az énekeskönyvben kinyomtatott 27 introitushoz összesen 82 antifónát adnak. A gyülekezet részéről történő elfogadás megkönnyítésére az antifónához adott második dallam lehetővé tette az összes introitus éneklését a nyolcadik zoltártónusban. Kiegészített új kiadás, az introitus-zoltárok teljes kinyomtatásával: *Kleines Kationale I*. München 1968; 1976².

80 Külön számozással: 01-0112.

IV. A gyülekezeti zsoltáréneklés jövője

Van-e egyáltalán jövője a gyülekezet zsoltáréneklésének? A zsoltározásért folytatott, több mint 400 éves igyekezet nem egy boldogtalan s végül kiábrándult szerelem története-e? Nem helyesebb-e megmaradni annál, hogy a gyülekezet a zsoltárok zsoltárénekek és ének-zsoltárok alakjában éneklje? Nem akkor látják el a szolgálatukat a zsoltárok, amikor felolvassák, közösen mondják vagy az igehirdetésben aktualizálják őket?

Mindenesetre az az áttekintés, amelyet a német nyelvű lutheránusok istentiszteleti zsoltárénekléséről adunk, azt mutatja, hogy az egyszerű gregorián ének recepciója továbbra is kisebb közösségekre, intézeti gyülekezetekre, szolgáló közösségekre, továbbá erre alkalmazott gyülekezeti csoportokra korlátozódik. Azt se nagyon lehet tagadni, hogy a gregorián zsoltáréneklésnek volt egy elitista mellékíze.

Ebből a helyzetértékelésből azonban semmiképpen nem következik az, hogy meg kellene szüntetni a — lehetőleg katolikusnak címkézett — gregorián zsoltáréneklést, amely — ellentétben néhány más egyházzenevel — a bibliai hagyomány autentikus igéjét nem fedi el, hanem mind a hallgató, mind az énekes számára hallhatóvá teszi — éspedig azzal a céllal, hogy azt magukévá tegyék. A fejlődés sokkal inkább arra látszik menni, hogy a gyülekezet zsoltáréneklésére változatosabb zenei formákat vesznek figyelembe.⁸² A lehetőségeknek ezt a bővülését kell most röviden ismertetnünk.

Az új Evangélikus Énekeskönyv a napszakokhoz kötött istentiszteletek mellett (a hagyományos gregorián zenei alakban) a közösségi imarendjét is összeállította taizé-i módra és onnan származó dallamokkal. Azt a nehézséget, hogy egy zsoltárszöveget együtt énekeljenek, ott azzal győzték le, hogy a gyülekezet által többszólamban énekelt halleluja-antifóna egy hosszú kitartott záróakkordon végződik, amelybe valaki belemondja vagy improvizálva beleéneklje a zsoltárszöveget, s az antifónát minden egyes zsoltárvers után megismétlik.⁸³

Itt az is megmutatkozik, hogy a többszólamúság a jelenkori zenei érzéknek nyilvánvalóan jobban megfelel, mint a gregorián monódia szigorú fanyarsága. Ez magyarázza a Gelineau⁸⁴ szerinti többszólamú zsoltározás sikerét, ahol

81 *Leiturgia* II (1955) 61.

82 Vö. még: Philipp Harmoncourt: „Möglichkeiten zum Vollzug der Psalmen”: *Lebendiges Stundengebet*. Kiadja Martin Klöckener és Heinrich Rennings. Freiburg 1989. 219-240.

83 *Gemeinsame Gebete, Texte und Gesänge*. Második, bővített kiadás Freiburg 1983; *40 Gesänge aus Taizé (Singstimmen)*. Zene: Jacques Berthier. Freiburg 1983.

84 A *Cantate Domino* ökumenikus énekeskönyv (Kassel 1974) a 19-21., 24., 26-27. számon hat zsoltárt hoz Gelineau szerinti zsoltártónusban, a francia eredetivel és angolul. A mellékelt, többnyelvű antifónák közül jellemző módon hiányzott a német fordítás. Az eredeti francia szöveg német változata megtalálható: *Die 150 Psalmen und 18 biblischen Lieder mit einstimmigen Psalmmodien von Joseph Gelineau*. Hünfelden 1982.

a zsoltárvers két vagy három hangsúlyos szótagjának megfelelően harmónia-váltás van, s ahol a zsoltár 2-6 soros strófába van összefoglalva.

A zsoltáréneklésnek ez a módja található a gnadenthali Jézus-testvériség (Jesusbruderschaft) 1985-ben megjelent liturgikus énekeskönyvében is.⁸⁵ A zsoltározás további formájaként nyújt a könyv zsoltárokat és antifónákat a klasszikus zsoltártónusok szerint, de a Maxim Kovalevsky készítette négyszólamú letétekkel, a keleti és a latin tradíciót összekapcsolva. Megharmonizálta az egyházi év összes heti zsoltárát, amelyek messzemenően megfelelnek a zsoltárrendnek a perikópák sorrendjében.⁸⁶ A zsoltárokat használják továbbá mind a napszakokhoz kötött imában, mind a vasárnapi istentiszteletben, de ott mint az olvasmányok közötti éneket.

Hasonló koncepció az alapja a svéd lutheránus egyház istentiszteleti zenéjének, amelyet az 1987-es új ágendával összefüggésben adtak ki. A kötetben⁸⁷ egy 41 klasszikus gregorián introitus-dallamokból álló gyűjtemény mellett, melyekhez svéd nyelvű bibliai szövegeket, zsoltárokat és újabb szerkesztményeket adtak, további 13 újonnan komponált többszólamú introitus található gyülekezeti antifónákkal, amelyek az énekeskönyvben is benne vannak⁸⁸ és kivitelezhetők orgonával, kórossal s hangszerekkel vagy ezek nélkül. Minden egyes, az egyszólamú vagy többszólamú kórus által előadott zsoltárvers után megismétlik őket. A szövegeket vagy a zsoltárokból, vagy a régi introitusok mintájára az Ó- és Újtestamentumból szerkesztik össze.

Az amerikai lutheránusok is nagy figyelmet szenteltek a gyülekezet zsoltárénekének az 1978-ban megjelent énekeskönyvben. Ezt már azon is észre lehet venni, hogy a gyülekezet számára rendelt énekeskönyv a teljes istentiszteleti rendeken kívül egy zsoltároskönyvet is tartalmaz, amelyben a hangsúlyos szótagok jelezve vannak.⁸⁹ Ezt a zsoltároskönyvet a liturgia három helyén használják, nevezetesen mint olvasmányok közti éneket, ahogyan a perikópasorrendekben még van adva, továbbá mint a reggeli és esti imádság zsoltárát, és végül mint introitust, amelynek antifónájául mindig egy bibliai vers van megjelölve.

A gyülekezet zsoltárénekléséhez zsoltározási táblázatot adnak öt kétrészes és öt négyrészes új zsoltártónussal, amelyek formálisan a klasszikus zsoltártónusokra hasonlítanak.⁹⁰ Ennek a zsoltározási rendszernek a különlegessége

85 *Tageszeitgebete der Jesus-Bruderschaft*. Hünfelden 1985. 67 zsoltárt tartalmaz, ebből 50 a hagyományozott zsoltártónusokban (antifónákkal), 12 zsoltár Gelineau szerinti antifónával s 5 zsoltár Maxim Kovalevsky egyszerű recitációs tónusában (antifóna nélkül), mind többszólamú letétekkel.

86 A zsoltároknak a bibliai Zsoltárok könyve sorrendje szerinti használata helyett a vasárnapi evangéliummal való motívum-kapcsolat szerint s az evangélikus ágendák introitus-sorozatával meglevő funkciós rokonságuknak megfelelően választották ki a zsoltárokat.

87 *Svenska kyrkans gudstjänst. Huvudgudstjänsten och övriga gudstjänster*. 3. kötet: *Gudstjänstmusik II*, 1-44 (gregorián); 45-70 (Egil Hovland, norvég egyházzenesztől).

88 Vö. *Svenska psalmboken*. 1986. Nr. 663, 664, 666, 670, 673, 674, 678.

89 *Lutheran Book of Worship*. Minneapolis 1978. 215-289 (122 zsoltár); a Minister's Desk Edition [kiadás a lelképásztor számára] a teljes zsoltárt tartalmazza.

abban áll, hogy a recitációs hang minden egyes félversben változik és hogy a mediáns és a finális mindig három hanglépésből áll, melyek közül az elsón van a hangsúly. Így vált lehetségessé, hogy minden zsoltár szövegét egységesen lehessen bejelölni. A zsoltárok rövid antifónáira az introitushoz tíz, a tíz zsoltártónushoz illő külön modelltónus van megadva.⁹¹

Fölvetődik a kérdés, vajon ez a gyülekezeti éneklés kedvéért egyszerűsített zsoltározási forma nem hangzik-e kissé egyhangúan, s hogy a zsoltártónusok száma ismét nem túl nagy-e. Mindenesetre itt egy figyelemreméltó törekvést látunk, hogy a bibliai zsoltárokat az istentiszteleten érvényre juttassák. A napszakokhoz kötött istentiszteletnél s a zsoltároknál mint olvasmányközi énekeknél lemondtak a Gloria Patriáról. Minden zsoltáréneklést egy elmélkedést szolgáló csönd követ, majd lezárásul egy zsoltár-kollekta.⁹²

Eltekintve a zsoltározás javasolt zenei alakjától, mindenekelőtt a gyülekezeti zsoltáréneklés megvalósítására szolgáló általános útmutatókat érdemes meggondolnunk, mert a zsoltáréneklés sokféleségére való nyitottságuk miatt példaértékűek. Legalább kivonatosan idéznünk kell őket:

A Zsoltárok könyve liturgikus költemények gyűjteménye, mely éneklésre vagy közös elmondásra rendeltetett. A zsoltárrecitáció különféle hagyományozott tónusainak használata segít abban, hogy ne essünk monotóniába. [...]

A zsoltárok előadásának legmegfelelőbb módja a recitáció. A kinyomtatott zsoltártónusokon kívül más tónusok és stílusformák is használhatók. Zsoltárénekek és énekzsoltárok alkalmilag helyettesíthetik a zsoltárokat. A figurális kórusének vagy szólóének további lehetőséget jelent.⁹³

A gyülekezeti zsoltáréneklés jövője végsősoron attól függ, hogy milyen lesz a gyülekezet, a jövő kisebbé vált gyülekezete. Egy az istentiszteletben valóban résztvevő gyülekezet, amely a maga ajándékaival hozzájárul az istentisztelethez s nem csak a himnusz-szerű népének éneklésekor szólal meg,⁹⁴ a párbeszédszerű zsoltárénekléshez könnyebben utat találhat és szívesebben megnyílnak a bibliai előénekesek és előimádkozók hittapasztalata előtt. [...]

Ami a gyülekezet zsoltáréneklését illeti, Luthernek van egy megszívlelendő kijelentése 1543-ból, amivel ezt az ismertetést zárhatjuk: „A lelki értelem szerint a zsoltárok nagyon kedvesek és édesek. Vigasztalók minden szomorú és nyomorult lelkiismeretnek, mely a bűntől való félelemben, a halál kínjában s félelmében és mindenféle nyomorúságban, inségben leledzik. Ilyen szí-

90 Uo. 290skk.

91 Philip H. Pfatteicher — Carlos H. Messerli: *Manual on the Liturgy. Lutheran Book of Worship*. Minneapolis 1979. 20, 144skk.

92 *Lutheran Book of Worship*. Minneapolis 1978. 133, 146.

93 Uo. 20. [...]

94 Vö. Markus Jenny: *Die Zukunft des evangelischen Kirchengesangs*. Zürich 1970. 25: „Egyházi énekünk jövője a nem-dalformájú gyülekezeti ének létrehozásán és bevezetésén múlik... Hogy a gyülekezet gyakran szóhoz jut az énekléssel, az helyénvaló; de nem kell, hogy az mindig dalformájú ének vagy énekstrófa legyen. Vannak más lehetőségek is..., az úgynevezett zsoltározás egész, széles területe...”

veknek a zsoltár, mert a Messiást énekli és prédikálja, édes, vigasztaló és kedves ének, már akkor is, ha a pusztá szavakat énekhang nélkül olvassa és mondja. Mégis a zene mint Istennek csodálatos teremtménye és ajándéka nagyon sokat segít, különösen amikor a tömeg együtt énekel, és szépen megy az éneklés.”⁹⁵

* * *

Példák a gregorián hagyománnyal való kapcsolatra, a tipográfia és notáció fejlődésére a gyülekezeti gyakorlatban való használhatóság szempontjából:

- 40 *Gesänge aus Taizé*. Singstimmen. Freiburg i.B.: Christophorus-Verlag 1983. 7.
Agenden-Kern für die evangelisch-lutherische Kirche in Bayern. Musikalischer Anhang. Nürnberg 1856. 41, 56.
Allgemeines evangelisches Gebetbuch. Hamburg 1965. 422skk.
Allgemeines evangelisches Gesang- und Gebetbuch. Kiadja Christian Carl Josias von Bunsen. Hamburg 1846. 9skk.
Alpirsbacher Antiphonale. Tübingen 1953, „Die Laudes”, 56.
Armknecht, Friedrich: *Die heilige Psalmodie... nebst einer Anleitung zum Psalmodieren*. Göttingen 1855. 10skk.
Bordt, Ludwig: *Die Psalmtöne nebst Falsobordoni*. Berlin 1893; 1904. 10skk.
Brodde, Otto: *Kleiner Psalter*. Berlin 1963. 36. és Anhang.
Evangelisch-Lutherisches Kirchengesangbuch für die Selbständige Evangelisch-Lutherische Kirche. Hannover 1987. Nr. 028 és 600.
Evangelisches Kirchengesangbuch. Ausgabe für die Evangelisch-Lutherische Kirche in Bayern. 1957. 24skk. és 116skk.
Evangelisches Kirchengesangbuch. Ausgabe für die Evangelisch-Lutherische Kirche in Thüringen. 1954. Nr. 600, 601.
Guidetti, Giovanni Domenico: *Directorium chori*. Róma 1582; 1615. 512skk.
Hommel, Friedrich: *Der Psalter... für den Gesang eingerichtet*. Stuttgart 1859. 10.
Lortzing, Albert: *Der Psalter... Zum Singen eingerichtet*. Gütersloh 1869. 194skk.
Lutheran Book of Worship. Minister's Desk Edition. Minneapolis 1978. 441skk. és 441skk.
Lyra, Justus Wilhelm: *Andreas Ormithoparchus... mit Bemerkungen über die Anwendung... auf den liturgischen Gesang*. Gütersloh 1977. 46skk.
Der Psalter, für den gottesdienstlichen Gebrauch bearbeitet. Neuendettelsau 1971. 72skk.
Schenk, Alwin Theodor: *Musik-Anhang zu einer lutherischen Gottesdienst-Ordnung*. Stettin 1851. 140.
Svenska kyrkans gudstjänst. Band 3: *Gudstjänstmusik II*. Stockholm 1975. 60skk, 32.
Tageszeitgebete der Jesus-Bruderschaft Gnadenthal. Gnadenthal 1985. 174, 223.

Ford. Déri Balázs

---

95 Írása: „Von den letzten Worten Davids” (= 2Sám 7,11skk.): WA 43; 33, 34-34,2.